

BIK U SISTEMU FOLKLORNOG MIŠLJENJA

LIDIJA DELIĆ

Institut za književnost i umetnost, Beograd

Izvorni znanstveni rad
Primljeno: 12. 9. 2023.
Prihvaćeno: 23. 10. 2023.
DOI: 10.15176/vol60no211
UDK 39:59

Višestruko divergentnu i složenu simboliku bika u mitskim narativima indoevropskog i severnoafričkog basena baštinio je i srpski usmeni folklor. U zavisnosti od žanrovskih strategija i obrednih praksi akcentovani su njegovi različiti potencijali – veza sa solarnim kultom i vremenom (dan/noć); divinizacija, s ambivalentnim refleksima u božićnim ritualima (životinjski položajnik) i praksi žrtvovanja; figuriranje u “meteorološkim” narativima vezanim za nepogode (vo “oblačar”) i veza sa zemaljskim, najčešće htonskim vodama (predanja o vodenom biku); veza s kultom plodnosti (rog obilja, s neposrednim refleksima u bajkama); uloga u konceptualizaciji i osmišljavanju prostornog modela sveta (bik kosmofor), te parodijska nefunkcionalnost jahanja na volu, čija se arhaična ishodišta naziru u drevnim ritualima na širokom potezu od Sredozemlja do Indije, a odrazi prate u atrubuiranju konja najvećih epskih junaka.

Gljučne riječi: kulturna animalistika, bik, vo, jelen, žrtva, prostor

Kult bika poznaje glavina kultura indoevropskog i severnoafričkog basena pa je i svaki pokušaj prezentacije njegove bogate simbolike i ritualne pragmatike u okvirima studije ovog obima neminovno parcijalan i nepotpun.¹ No, slika o njegovom figuriranju u sistemu mitsko-folklornog mišljenja može se steći i krajnje svedenim pregledom. Drevni Persijanci obožavali su vrhovnog Bika koji je uzrokovao rast trave i bio čist i nestvoren. U Indiji je Nandi, Šivin bik, bio vođa njegovih pratilaca. Jahve je takođe u jednom periodu bio obožavan u formi bika (Leach i Fried 1972: 170), kao i njegov prethodnik, vrhovni bog Hanaana – El (Rasel 2006: 59). Javlja se i kao lunarno i kao solarno božanstvo. Mesopotamski bog Sin, vezan za Mesečev ciklus, često je uzimao obličje bika; Ozirisa, takođe lunarnog boga, predstavljao je bik Apis. S druge strane, vedski bog Surja (Sûrya) bio je solarni bik, dok je prema asirskoj tradiciji bik rođen od sunca (Cirlot 1971: 34). U Staroj Grčkoj njegovo obličje imao je Posejdon, a Zevsu je žrtvovan u okviru letnjeg obreda Dipolieja, s centralnim zbivanjima na Akropolju (bufonija) (Zotović 1958). Kao Minotaur našao se u Dedalovom lavirintu na Kritu, gde je kult bika bio izrazito razvijen. Sumerski vrhovni bog Enlil, otac bogova i tvorac života,

¹ Ovaj je rad sufinansirala Hrvatska zaklada za znanost u okviru projekta *Kulturna animalistika: interdisciplinarna polazišta i tradicijske prakse* (IP-2019-04-5621).

takođe je zamišljan u obličju bika, a u himnama je opisan kako “leži² kao stamen planinski bik, čiji rogovi blešte poput sunca” (Conrad 1957: 30). Prema mitraističkom predanju, iz tela divljeg bika kojeg je ubio Mitra nastale su biljke, iz repa žito, iz krvi vinova loza. Na prostoru Rimskog carstva igrao je veliku ulogu u posvećivanju (taurobolija): “iskušenik je silazio u jamu, a iznad njega je na drvenoj rešetki žrtvovan bik; poškopljen njegovom krvlju, vernik se posvećivao” (Janićijević 1995: 150–151). Pripada širokom kompleksu simbola plodnosti (rog, nebo, munja, kiša) (Chevalier i Gheerbrant 1983: 43), i u tom kontekstu vezuje se za boga plodnosti – Dionisa, koji se često predstavlja s rogovima bika (Conrad 1957: 130–138). Reprezentuje i ženski i muški, i terestijalni i celestijalni princip – a glavni ove bogate i razuđene simbolike baštinili su i srpski folklorni žanrovi.

U srpskoj usmenoj tradiciji bik se na nivou nomenklature i opisa teško može razlikovati od vola i oni su neretko u etnografskim spisima objedinjeni nadređenim terminom *goveče*.³ Realno stanje u tradicionalnim zajednicama na Balkanu u 19. veku – da je *goveče* “bilo sitno, slabo za rad i vrlo malo mlečno”, da je “stoka sitna i kržljava”, da je “retko naći dobra konja ili valjanu kravu na mleku, pa i to samo u imućnijih ljudi” (Đorđević 2021: 221) – prenebregavano je, u osnovi, i u govornom žargonu i u folklornim tekstovima. Jedan od razloga svakako bi bila strategija žanrova, koji traže kontraste i akcenat stavljaju na veličinu, snagu i funkcionalnost bika spram manjih životinja. U basnama i poslovicama bik je suprotstavljen mišu, žabi ili insektima (muha, obad), koji mu često, u didaktičkoj interpretaciji, mogu biti od pomoći (up. Samardžija 2002). S druge strane, šaljive priče u figuri bika prepoznaju potencijal parodijske nefunkcionalnosti – kakva je jahanje na volu – i interpoliraju je u korpus priča o Nasradin-hodži.⁴

Sve su, međutim, prilike da je osnova slike jahanja na volu/biku, koja je prošla kroz proces travestiranja, jedna od najarhaičnijih. Kritska kultura, koja je cvetala od kraja 3. do polovine 2. milenijuma pre n. e., zna za borbe s bikovima u kojima su se borci “trudili da bika uhvate za rogove i da mu se bace na leđa” (Ružić b. g.: 19). Iako je u datom slučaju, po svemu sudeći, reč o akrobaciji koja je pratila obrede žrtvovanja i podrazumevala preskakanje bika, činjenica da je akrobata morao doskočiti na bikova leđa ili ostvariti dodir s njima ukazuje na simbolički korelat jahanju.⁵ Freske iz knososke palate, kao i one pronađene u Egiptu (16. vek pre n. e.), prikazuju pritom bika s pegama, šarenog bika (Mcinerney 2011), koji neodoljivo podseća na Markovog Šarca:

² To je poza Sfinge (“crouching”).

³ U znamenitom sistemu ogleđa o prirodi u verovanjima i predanjima “našega” naroda Tihomir Đorđević poglavlje posvećeno ovoj životinji naslovljava “Goveče” (Đorđević 2021: 220–245). Odrednica “naš narod” pokriva veliki broj lokalnih zajednica različitih veroispovesti na prostorima Srbije, Hrvatske, Bosne i Hercegovine, Crne Gore, Makedonije.

⁴ “Jednoga dana pozove neki beg Nasradin-efendiju da bacaju koplja. Nasradin osedla svog starog vola, pojaše ga i dođe na određeno mesto. Kada ga beg u čudu zapita da li vo može trčati, a on odgovori: ‘Kako da ne može! Još kako će da trči! Još kao tele trčao je on, da ga ni jedan konj nije mogao da stigne, te neće sada kao vo!’” (Sremac 1955: 79).

⁵ Akrobate su se tom prilikom hvatale za rogove bika, u čemu je prepoznavana težnja da se tim putem apsorbuju snaga i plodnost, za koje se verovalo da su smeštene u njima (Conrad 1957: 123). Rodeo bi se takođe mogao smatrati modernom varijacijom drevnih rituala.

Konj mu nije kakvino su konji,
 Veće šaren, kako i goveče;
 Junak nije kakvi su junaci:
 Na plećima ćurak od kurjaka,
 Na glavi mu kapa od kurjaka. (Vuk II, 42; up. Vuk II, 66)⁶

U vezi s atribucijom Markovog konja Veselin Čajkanović upućuje na tradiciju pripovedanja o Aleksandru Velikom, čiji je Bukefal “imao volovske attribute”, i na prvu tablu *Epa o Gilgamešu*, gde se Gilgameš poredi s bikom “zato što se on doista zamišljao u takvom obliku”, zaključujući da je veza između južnoslovenskog epskog junaka i govečeta “bila prvobitno mnogo jača” (Čajkanović 1994a: 526). Slika Marka na konju “šarenom kao i goveče”, analogna jahanju na govečetu u poznatim mitskim narativima i na drevnim freskama otkrivenim na širokom potezu od Sredozemlja (Krit, Egipat, Turska, Sirija) do Indije, tipološki ga približava drevnim božanstvima u obličju bika, što još jednom ukazuje na izuzetnu kompleksnost Markove epske figure, prema kojoj su gravitirali različiti slojevi tradicije u velikom dijahronom luku.

Arhetipska simbolika bika na drugi način aktivirana je u ritualnoj praksi tradicionalnih zajednica, gde je bik divinizovan, poglavito u božićnoj obrednoj praksi, u okviru koje on može biti i centralna ritualna figura – položajnik. Prvi stupajući u kuću i obilazeći ognjište (Tolstoj 2001b: 85),⁷ bik/vo otvara novi ciklus vremena, koji počinje smenom starog i novog boga (“Za staroga za badnjaka, / Za mladoga za Božića”).⁸ Na “religijski ugled” i kulturni značaj bika ukazuje i činjenica da je među životinjama kojima je darovima odavana pošta kao teriomorfnim božanstvima “najrazličitije žrtve dobijao vo”:⁹ pored specijalnog božićnog kolača, koji se za njega spremao, vo je čašćen i komadima česnice i vinom,

⁶ Drugi junak koji jaše konja “ko goveče” jeste Alija Đerzelez, u mnogo čemu Markov pandan u muslimanskom epskom korpusu: “Ode haber kroz Stambol bijeli / Do saraja Bošnja-Mehmetpaše: / “Et’ konjika, kakav došo nije, / Po konju je brke obisio, / Konja jaše ko goveče šaro” (MH III, 1). Milan Đ. Miličević zabeležio je pesmu o “rogatom zelenku” koga jaše knez Lazar. Pjesma je, kako ističe Sonja Petrović (2001: 259), “šaljiva obrada kosovske teme” u kojoj su “parodirani glavni momenti legende”. To, međutim, ne znači da motiv nije starijeg porekla, tim pre što Lazarev zelenko potiče od Latina, s one strane mora, koje je i simbolička granica među svetovima.

⁷ Up. “Ranije su neka domaćinstva praktikovala uvođenje vola u kuću izjutra umesto položajnika. Kako se odabere vo kojeg treba uvesti u kuću? Domaćin, pre sunca, ode u tor ili štalu gde leže volovi, nađe vola koji se ležeći okrenuo prema istoku gde sunce izlazi, a desno je od ostalih i dovede ga pred kućna vrata. Tu mu se na glavi slomi kolač i da mu se da pojede. Posle se uvede u kuću i tri puta provede oko ognjišta, a zatim se izvede van” (Sjeničko-pešterska visoravan). Zapis Huseina Derdemeza iz 1984. godine (Halilović 2018: 163).

⁸ U indoevropskoj starini aktivnosti vola i krave bili su osnova konceptualizacije dnevnog ciklusa (muža krava, uprezanje volova, raspredanje volova), a veličina kravljeg kopita bila je mera dužine (West 2007: 184).

⁹ Svakako bi ovde trebalo imati na umu i vuka, čija je granična pozicija u sistemu tradicijske kulture pogodovala izuzetnoj otvorenosti za upisivanja različitih simboličkih značenja. Vukovo levitiranje između polova svog i tuđeg, bliskog i dalekog, kuće i gore, ljudskog i životinjskog/demonskog definisali su njegov medijacijski potencijal u kardinalnim sferama folklornog mišljenja – godišnjem (“vučji kalendar”) i ljudskom ciklusu (pogotovo u vezi s rođenjem), tradicionalnoj medicini, te obrednim praksama (vučari). U vezi sa “poetikom vuka” u tradicionalnoj kulturi pogledati izuzetnu sintezu Pitera Plasa *Mi o vuku: poetika vuka u vjerovanjima i obrednim praksama* (2021). U slučaju bika manje je akcentovan simbolički potencijal granice, a više potencijal slike (snaga i veličina bika, njegovi rogovi, šare) i veza sa solarnim kultom.

ogrtali su ga ćilimom i ljubili u čelo, a o Petrovdanu su mu rogovе kitili sirom (Čajkanović 1994b: 195).

Veza bika sa solarnim kultom potvrđena je i u varijantama zagonetki s odgonetkama “dan” i “noć”, gde figurira kao simbolička zamena za dve sunčeve faze u okviru dnevnog ciklusa:

Naš b'jelonja i mrkonja
 Jutro večе bodu se;
 Jutrom nadbode b'jelonja,
 U večе mrkonja,
 Te na jedno mjesto ležu,
 A mjesto im se ne poznaje.
 Zavali se mrkonjica; sav svet skoči, ne može ga dići, dok ne dođe belonja, te ga diže.
 (Novaković 1877: 39)¹⁰

Na suprotnom polu skale sakralnosti jeste žrtvovanje bika, zasvedočeno u bogatoj etnografskoj građi na celom slovenskom prostoru (Tolstoj 2001a: 25, Tolstoj 2001b: 85) i šire,¹¹ s refleksima u folklornim tekstovima, kako onima s kompleksnijom strukturom (predanja, bajke), tako i u “jednostavnim” oblicima, poput zagonetki s denotatom “buha” ili “vaš”:

Ubih vola bivola,
 Okrvavih dva dola.
 Ubih vola među dvije planine,
 Obadvije ostaše krvave. (Novaković 1877: 12)

Sasvim drugi kompleks predstava vezan je za bika kao baštinika atributa i funkcija boga groma i oluje,¹² kakav je Perkun, koji se u litvanskim zagonetkama predstavlja kao bik koji riče (West 2007: 240). Na širokom indoevropskom prostoru gromovnik koji se bori sa zmajem, pored ostalih, ima i obličje bika, što je mitem zasnovan na tipskoj superiornosti sisara nad reptilom (Cirlot 1971: 33). Iako se priča o zmajebojstvu u vedskoj tradiciji vezuje za Indru, koji je porazio zmiyu Vritru i tako oslobodio vode koje je ona zaustavila, kiša je u toj tradiciji prevashodno u domenu boga Parđanje, koji se, kao i Indra, predstavlja kao vo koji riče (West 2007: 245–246). U slovenskoj tradiciji model sukoba sa zmijom ili zmajevitim bićem prepoznaje se u verovanjima o volu “oblačaru”. On za vreme nepogoda počinja da riče i može da se oslobodi jarma i nestane u oblacima, gde se tuče sa halama ili demonima

¹⁰ Zahvaljujem se Snežani Samarđžiji na građi vezanoj za prozne i kratke forme.

¹¹ U Talmudu Adamova prva žrtva bio je vo sa samo jednim rogom na čelu. U Staroj Grčkoj vo se takođe često žrtvovao, a najugodnija žrtva bogovima bila je “stovolovka” (Leach, Fried 1972: 839). Bogatu građu donosi Jovan Janićijević (1995).

¹² Ovaj kompleks predstava Džek Konrad izvodi iz klimatsko-geografskih uslova Anadolije i severne Sirije, gde je tlo bilo neplodno, a irigacija nemoguća, zbog čega su usevi često bili uništavani sušom, ili, s druge strane, olujama koje su mogle trajati mesecima. U takvim uslovima vrhovno božanstvo postalo je gospodar kiše, munje i groma, a zamišljano je u obličju divljeg bika (stanovnici Anadolije bili su u bliskom kontaktu i sa nepripitomljenim turovima), čija je rika podsećala na prasak groma (Conrad 1957: 96–97).

u istovetnom obliku¹³ (Tolstoj 2001b: 86; Radenković 2013: 12–13). Ovaj “meteorološki” agon u animalnoj formi upamćen je i u bajanjima od grada:

Ustuk', biče,
Ne daj tvojim bijelim govedima,
Naša su crna, vašu će nadjačati,
Pobiće vaša goveda! (Đorđević Belić 2013: 105)

Imenovanje gradonosnih oblaka govedima, koja onaj koji ih predvodi treba da odvede na drugu stranu, poznato je na širem slovenskom prostoru (Tolstoj 2003: 174–175, 253–266), a na srpskom kulturnom arealu oni se vezuju za Svetog Savu: “Vrati, sveti Savo, svoja goveda iz našeg sela, jer ne podnosi naše selo [...] tvojih goveda!” (Čajkanović 1994b: 189).¹⁴

Daleko je, međutim, brojniji kompleks narativa u kojima se bik ili vo vezuju za zemaljske vode, po pravilu htonske, uglavnom za jezera ili velike, duboke izvore, koji figuriraju kao podzemno carstvo (Detelić 1992: 88–110; Samardžija 2013: 68–72). I u ovom kontekstu bik je izomorfan, ali demonu vezanom za kišu i pogubnom po useve i stoku (Radenković 1998: 442–443), jer se u epilogu narativa s dosta stabilnom i prepoznatljivom sižejom strukturom po pravilu javljaju motivi dugotrajnog nevremena ili suše i nerodice. U ovoj brojnoj, na širokom arealu beleženoj i relativno unisonoj grupi predanja, dobro opisanih u slovenskom (Radenković 1998; Đorđević Belić 2013; Trubarac Matić 2016) i širem kontekstu,¹⁵ akcenat je na ubijanju htonske nemani koja izlazi iz vode i bode goveda lokalnih stočara. Vodeni demon savladava se pomoću tajnih znanja mitolike figure kovača (varijantno grnčara), koji jednom od seoskih bikova okiva rogove te on uspeva da probode vodenu neman. Trijumf je, međutim, privremen, jer bik figurira i kao gospodar vode i zaštitnik prostora oko nje, zbog čega nakon pobede nastaju dugotrajne i pogubne posledice po lokalno stanovništvo i dovitljivog seljana (presušuju izvori, kovačeva porodica izumire, grad uništava useve, gromom biva pogođena kuća grnčara, nastupa oluja i sl.) (Đorđević Belić 2013: 104), a kosmos se vraća u šarke po tradicionalnoj hrišćanskoj recepturi – držanjem bdenija i litijskim ophodom (Samardžija 2013: 71), ili klanjem kurbana.¹⁶ Priča o sukobu vodenog i seoskog bika implicitno je i priča o sukobu bika i kovača, pa se može tumačiti i “kao obnavljanje bazičnog kosmogonijskog mita, budući da su zanimanja kovač i grnčar očigledno demonološki konotirana” (Đorđević Belić 2013: 105). Time se dolazi i

¹³ “U Hercegovini, Hrvatskom primorju, Istri, Dalmaciji, Sloveniji, kod podravskih Hrvata u Mađarskoj, postoji niz ovakvih predanja u kojima se ‘oblačari’ bore među sobom, pretvorivši se u bikove ili u veprove različitih boja. O tome, jedan od aktera (vedovnjak), kaže: ‘Pretvorimo se u bike, i borimo se. Došo iz Bugarske bik, onda sam ga gurnuo, prebio sam mu rebro i ubo ga u srce, i Bugara nema više’ (Franković 1990: 99)” (prema Radenković 2013: 13).

¹⁴ O vezi bika sa nebeskim vodama u indijskoj (i indoevropskoj) tradiciji up. West 2007: 184–185.

¹⁵ Videti dva temata “Vodeni bikovi i vodene krave u usmenim tradicijama sveta”, koja je priredila Đordina Trubarac Matić u časopisu *Folkloristika* 2/2 (2017) i 3/1 (2018).

¹⁶ “Za veliki izvor u Crnoj Vrani (Podrima) veruju da je iz njega izlazio nekakav veliki bik i napadao seoske volove. Neki čovek stavi gvozdene navlake svom volu na rogove, i taj vo probije bika. Samo vrelo presuši otada i bilo je suvo deset godina. Selo je već htelo da se raseli. Klali su ‘kurban’, pa im je voda opet došla” (Filipović 1967: 72 prema Đorđević Belić 2013: 114).

do temeljne platforme mitsko-folklornog mišljenja, koja na sebi svojstven način kosmos ucelovljuje i istim figurama dodeljuje suprotne predznake u mitskim narativima (O. M. Frejdenberg), što prate i suprotne pozicije u prostornom modelu sveta (vo oblačar : vodeni bik).¹⁷

Sukob iz demonološkog predanja odrazio se na realne borbe bikova, koje je pratilo doliganje – specifično izvođen verbalni agon (izgovaranje/pevanje uz udaranje po jabučici na grlu, čime se zvuk preseca):

Volo-lige, dolo-lige!
 Jače moje milo bače
 od te vaše jadne krave!
 Ča kravuljo, nagrduljo!
 Nagrdim ti govedara
 i u kući kućanicu
 i na struzi strugaricu. (Kočić 1902: 115)

U procesu demitologizacije i zaboravljanja ishodišne semantike mitološko-ritualni tekst pretočen je dalje u dečji folklor: “Moje bače od tvog jače, / Vo... n... jo... dalegane! (-ref) / Čelo mu je od čelika, / Rogovi mu od bisera. / Moje bače kola vuče, / I opeta rogom tuče. / U mog baka sjajna dlaka. / Moje bače maldovanče, / A tvoje krepanče” (Podlugovi, Filipović 1949: 224; up. Đorđević Belić 2013: 106).

Sa stanovišta predznaka, nestabilnu poziciju ima i sposobnost vodenog bika da pojavljivanjem ili velikom rikom¹⁸ najavljuje nesreće (ratove, pomor, bolesti, zemljotrese), budući da može ukazivati na to da on figurira kao “svojevrsni zaštitnik zajednice koji upozorava” (Đorđević Belić 2013: 108), ali i kao simbolički korelat te nesreće. Savremena terenska beleženja pokazuju pritom da upravo motiv predskazivanja katastrofa – najdirektnije skopčan sa aktuelnim iskustvom, potrebama i životom zajednice – pokazuje veliku vitalnost i sve veću dominaciju nad arhaični(ji)m segmentima teksta (sukob vodenog i domaćeg bika, figura kovača), koji se zaboravljaju i marginalizuju (ibid.: 107).

U etiološkim predanjima folklorna imaginacija išla je u drugom pravcu, pa su – po klasičnom kosmogonijskom modelu, u okviru koga od tela rastrgnute žrtve nastaju delovi kosmosa¹⁹ – od tela ubijenog vodenog bika nastale životinje sa htonskim atributima, ga-

¹⁷ Džek Rendolf Konrad pretpostavlja da se stabilna veza između bika i vode uspostavila u kulturi drevne Mesopotamije, gde je postojala svest da je voda direktno povezana sa rastom useva, ali je još uvek svekolika plodnost bila u domenu bika: “To him the bull still emanated great quantities of fertile force by walking through the fields. Plowing helped the earth to receive this force. Water, he knew, was directly responsible for plant growth, but even here he could not accept the idea that water had an origin independent from the fertile bull” (1957: 28).

¹⁸ Motiv rike ima refleks i u zagonetkama: “Jedan bik riknu, sve selo sviknu” (zvono) (Halilović 2018: 116). Indikativno je da su i Stari Grci često slikali i klesali riječne bogove u formi bika “jer im se činilo, kao da u šumu bujice čuju riku bikova” (Maretić 1882: 119).

¹⁹ “U jednoj himni Rigvede opisuje se kako je svet proizašao iz tela čoveka, Puruša. Svet je taj Puruš, jer je nastao na taj način što su bogovi ovoga prineli kao žrtvu i od njegovih udova, raskomadanih shodno tehnicu žrtvovanja, stvorili pojedinačna stvorenja” (Kasirer 1985: 98).

mad i insekti. Među poznatijim etiologijama ovog tipa jesu predanja o postanku golubačke mušice, insekta koji se roji i smrtno ugrožava stoku (Đorđević 2007; Samardžija 2013: 71).

Bik je, međutim, u srpskoj usmenoj tradiciji daleko veću snagu simbola baštinio u pričama o postanku zemljotresa, gde su se predstave o prostoru rekonfigurirale. Tihomir Đorđević sakuplja niz predanja o biku i muhi koji uzrokuju tektonske poremećaje.²⁰ Nakon velikog zemljotresa koji je pogodio Kraljevo 2010. godine slušala sam svoju nanu koja se u dubokim sedamdesetim čudi – “Pa, Liki, šta to u tu vodu može toliko da bućne, pa da se tako trese?” Godinama kasnije nije mi bilo jasno koje je konceptualno i narativno zaleđe njenog komentara, dok se sistematski nisam vratila Đorđevićevim studijama o prirodi u verovanju “našeg naroda” i varijantama predanja o zemljotresu vezanim za bika. U tom korpusu standardnoj stratifikaciji prostora, gde je kosmička osa osmišljena putem tri bazična nivoa markirana reptilima (donji), sisarima (srednji) i pticama (gornji) (Toporov 2008; Radulović 2011; Delić 2012), ponuđena je alternativa – bik koji stoji u vodi i drži svet na svojim rogovima:²¹

U Makedoniji “prosti svet misli da se zemlja nalazi na rogovima jednog bivola. Kad bivo zatrese glavom, nastaje zemljotres, u Đevđeliji i okolini “narod veruje da zemlja stoji bivolu na rogovima, pa kad se ovaj strese i zemlja se zatrese” [...] Turski Cigani u Srbiji kažu “da zemlja leži na rogovima jednog velikog vola. Kad vo mrdne repom ili nogom, zemlja se zatrese, a kad bude mrdnuo glavom propašće svet” (Đorđević 2021: 11–12).²²

U širem folklornom kontekstu slika sveta na rogovima mogla bi se posmatrati u teorijskim okvirima vizuelnih formula, kako ih sagledava Nemanja Radulović:

Svi primeri ističu stabilnost same slike, čak i kada se fluidno meša sa srodnima ili se invertuje; njeno čuvanje svedoči o formativnosti. Da li ćemo ovo nazvati motivom ili slikom pitanje je terminologije [...] vredni razmisliti o vizuelnom karakteru formula, tj. formuli kao slici. (Radulović 2011: 546)

²⁰ Predanja ovog tipa rasprostranjena su na širokom arealu. Novija beleženja pokazuju da su još uvek živa, primera radi, u Pakistanu, gde se zemljotres objašnjava time što bik s jednog roga premešta svet na drugi. On svet drži na jednom rogu, ali kad se umori premešta ga na drugi – i tada nastaje zemljotres (<http://folklore.usc.edu/earthquake-on-a-bulls-horns/> (pristup 9. 11. 2023).

²¹ U vezi s figurom bika u prostornom modelu sveta u široj mitsko-folklornoj tradiciji alternativa je ponuđena u vidu drugog ekstrema: na novčiću iz 5. veka pre n. e. pronađenom u gradu Turiu, grčkoj koloniji na jugu Italije, prikazana je ploča (očito simbol tla/zemlje) na kojoj stoji bik. Ispod ploče je riba, a između prednjih i zadnjih nogu bika nalazi se ptica (up. Conrad 1957: 130). Bik je, dakle, u tom modelu pozicioniran iznad ptice, na vrhu prostorne i aksiološke vertikale.

²² Tihomir Đorđević donosi veliki broj predanja o biku/volu/bivolu koji drži zemlju. U velikom broju njih nije specifikovano da svet stoji na rogovima, već se samo kaže da zemlja/svet stoji na biku (2021: 8–16). Alternativno, svet stoji na stubu koji drži kornjača, a zemljotres nastaje kada se bik očeše o taj stub (ibid.: 15). Isti funkcionalni domen u ovom tipu predanja ima riba, s tim što se mestimično opaža kontaminacija vrsta: “Persijski pesnik Firdusi iz druge polovine X veka, u svome spevu *Rustem i Suhrab*, spominje vola ribu (stih 379). Tumačeći stih u kome se vo-riba spominje, F. Barjaktarević, prevodilac ovog speva, kaže da je ‘vo-riba jedna jedina životinja, polu vo, polu riba, koja drži zemlju’, i da ‘sličnih shvatanja ima i u našem narodu, naročito pri tumačenju uzroka zemljotresima” (ibid.: 13).

Ako formulu postavimo na ove osnove, u narativima sasvim različitih ishodišta i različitih semantičkih zaleđina uspostavlja se jaka analogija između bika i jelena, a slika sveta na rogovima životinje pokazuje se dosta postojanom. Jelen, doduše, ne figurira u predanjima o postanku zemljotresa i za njega se, za razliku od bika, ne pripoveda o tome da na sebi drži celu Zemlju, čemu bi se razlozi možda mogli tražiti u opreci između stamenitosti i snage bika i lakonogosti, pokretnosti i hitrini jelena.²³ Međutim, uprkos različitim simboličkim potencijalima (tromo : hitro; domaće : divlje; kultivisani prostor njive : šuma), bik i jelen su u usmenom folkloru često izosemične figure. Alterniraju kao kurban u predanjima o jelenu koji se samožrtvuje:

Rano, pre izlaska sunca, o Petrov-danu, pojavljivao se na Kamenu jelen (divojarac). Jelen bi legao na kamen i naslonio glavu nad udubljenjem. Njemu bi prišao sveštenik s pripremljenim nožem i zaklao ga na samom kamenu. [...] Jedne godine jelen je zakasnio, narod ljut i razjaren od gladi, jer pre žrtvanog mesa nije se smelo ništa jesti, povika da se odmah kolje, jelen je bio premoren od dugog trčanja. Narod gladan i razjaren ponovo povika da ga sveštenici odmah zakolju. Jelen zadihan legao je na kamen. Na ustima je imao krvavu penu. Sveštenici ga umornog zaklaše. Od te godine nije se više nikad pojavljivao. Naredne godine sveštenici umesto jelena počеше da kolju volove, a narod počē ređe da dolazi na ovaj Kamen. (Turović prema Luković 2008: 38–39)²⁴

Domeni im se ukrštaju u pesmama o čudesnom oranju ("Orač ore ravno polje. / Volovi mu dva jelena, / Dva jelena, dva sokola"; PD, 66)²⁵ i onima gde se dobrobit kući želi identifikacijom ovih životinja ("U ovoga doma / Dobra domaćina / Jeleni volovi, / Kaloper jarmovi!"; Vuk I, 160) ili prevazilaženjem karakteristika vrste ("Krave ti se, koledo, / Istelile, koledo, / Sve tejaci, koledo, / Jelenasti, koledo"; Debeljković 1907: 311–312) (up. Trubarac Matić 2019: 129–142).

U ovom trenutku, međutim, za nas je važnija činjenica da bik i jelen imaju analogne strukturne pozicije u narativima o bićima kosmoformima, pri čemu su anatomska bliskost i rogovi nesumnjivo bili tačke asocijativnog povezivanja među vrstama. Ljudska imaginacija išla je za tim da specifično životinjske atribute – kao mesta "drugosti" – s lakoćom demonizuje ili sakralizuje, što je takođe prostorno kodirano. Rep je po logici vezanosti za donji deo tela, gotovo bez izuzetka, negativno konotiran, dok su rogovi, takođe strani čoveku, ali

²³ Po istoj logici svet u srpskom usmenom predanju (up. prethodnu fusnotu), kao i u velikom broju mitova, stoji na velikoj kornači, koja je metonimija statičnosti, ili na snažnim slonovima, mada se u istoj ulozi javlja i izuzetno pokretna riba, verovatno zbog veze s vodom, koja je kao materia prima pozicionirana u samu osnovu modela prostora (u predanjima o zemljotresima bikovi po pravilu takođe stoje u vodi).

²⁴ Đordina Trubarac Matić sistematizuje bogatu građu ovog tipa i daje referentnu literaturu (2019: 91–98, 141).

²⁵ "Možda smisao ove slike treba tražiti upravo u upečatljivom kontrastu vola – životinje domaće, teškog koraka snažne ali spore, vezane za kultivisanu zemlju – i jelena – divlje, brze, lakonoge zveri, vezane za šumu i slobodni nagoni život – i sokola – oštroidog letača, nesputanog i uzdignutog nad zemljom. Ovo uspostavljanje veze pitomog i divljeg, sporog i brzog, teškog / prizemnog i lakog / nebeskog – ističe suprotnosti, ali ih i prevazilazi, i pridaje zemljom sputanom oračkom radu nešto od lakoće ptičjeg leta i moći da se, opitomljavanjem i kultivisanjem, preuzme deo iskonske snage i vitalnosti divljine" (Karanović i Pešikan Ljuštanović 1994: 31–32).

vezani za gornju sferu animalnog, postali pozitivno označeni, što je u mitsko-folklornim narativima našlo odraz i u rogu obilja. Poreklo ideje o rogu obilja Džek Konrad izvodi iz prakse prvih agrarnih kultura (Mesopotamija), u kojima se plug direktno vezivao za rogove bika, što je generisalo predstavu da se oploditeljska moć iz rogova neposredno izlivala na useve (1957: 25). Kao znak obilja i moći, postali su potom amblemi vladara i prvosveštenika.²⁶ U srpskoj usmenoj tradiciji motiv je doslovno prisutan u bajkama o progongenom pastorku:

Imali su jednog bika, pa je dete moralo svako jutro da ga otera na livadu i tamo bi bilo ceo dan; a mačija bi mu dala samo komad hleba, pa to mu je bilo vas dan. Tako prođe neko vreme i dete koje od tuge, koje od gladi uvene i osuši se. A mačiji je bilo to milo i jedva je čekala da joj se skine s vrata. Jedan dan sedelo je dete na livadi kraj bika, pa je plakalo. Upita ga bik šta mu je te plače. A dete mu ispriča sve kako ga mačija muči, kako mu ne da jesti i reče da će najposle skapati od gladi. "Ne boj se", reče bik, "ako je samo to; odvij mi levi rog, pa ćeš tu naći svakojaka jestiva i pića." Dete ga poslušalo, odvij mu levi rog, pa se sito najede najlepših jela, kakih ni car na svojoj trpezi nema, pa onda opet zavije rog. ("So i hleb", up. Samardžija 2009: 59)²⁷

Semantika roga aktivirana je na drugi način u pomenutim predanjima o postanku zemljotresa i lirskim narativima o jelenu na čijim se rogovima nalazi grad. Mitska svest svet je konceptualno identifikovala sa ljudskim građevinama – bilo da je reč o hramu, gradu ili vrtu.²⁸ Stoga alternacije u narativima o svetu ili zdanjima na rogovima ne menjaju prirodu formulativne slike, koja nesumnjivo seže u indoevropsku starinu. Najstarija svedočenja sa slovenskih prostora, koliko nam je poznato, potiču iz 10. veka. Aleksandar Loma podseća na paganske hramove pribaltičkih Slovena podignute na rogovima životinja:

Paganski hramovi pribaltičkih Slovena, u kojima su stajali idoli njihovih božanstava, verovatno su bili građeni tako da dočaraju nebesko stanište bogova. Osobito su u tom pogledu indikativne neke pojedinosti u opisima – do danas arheološki neubiciranog – svetilišta Radogosta-Svarožiča na području plemena Retrana (Ratar). Titmar, koji piše oko 1000. godine, govori o gradu (urbs) usred velike posvećene šume, u kojem se nalazi samo hram (fanum) vešto sagrađen od drveta na temeljima od rogova raznih životinja. (Loma 2002: 144)²⁹

²⁶ "Rogovi su i znak čiste moći i zato su poistovećeni sa sunčevim zracima: pretpostavlja se da je Mojsije, pošto je sišao s planine, imao *queren*, rogove ili zrake moći koji su mu zračili s čela. Šešir u obliku rogova, srednjovekovna kruna na primer, kapa boga Mitre ili mitra, kapa koju katolički biskupi nose kada služe, nago-veštavali su moći onoga ko ih nosi" (Rasel 2006: 48). U Sumeriji su kraljevi nosili rogove šlemove kao znak božanske zaštite, što se vidi i na jednom od najstarijih reljefa (2600. g. pre Hrista), gde kralj Naram-Sin vodi ratnike u pobeđu (Conrad 1957: 37). Teško je izbeći asocijaciju na Hogarovu rogatu kapu, a simbol svakako interferira sa značenjima polumeseca i predstavama o Mesečevoj vezi s plodnošću.

²⁷ Natko Nodilo pripovetku navodi kao relikat predstava o Svantevidovom rogu obilja (Nodilo 1981: 43).

²⁸ U studiji o "belom gradu" Mirjana Detelić i Marija Ilić (2006) ukazuju na transfer značenja koji se pomerio od sakralnog (svetilište) ka profanom (grad), prateći prelazak slovenskog stanovništva sa nomadskog na sedentarni način života. Vrt putem sinonima "gradina" već etimološki ukazuje na konceptualnu kopču među pojmovima. Izgon Adama i Eve iz rajskog vrta se, uostalom, vrlo često prikazuje kao proterivanje kroz vratnice zidina ograđenog prostora.

²⁹ Apolonov oltar na Delosu bio je takođe izgrađen od (kozjih) rogova (Detelić i Ilić 2006: 78).

Usmena lirika gradove, kao simboličke korelate kosmosa, smešta na rogove jelena. Među pesmama za koje Vuk kaže da su se “pevale na prelu” nalazi se i čuvena varijanta “Kujundžija i hitroprelja”, koja je već privukla pažnju folklorista (Trubarac Matić 2019: 184–210; Perić 2021). Zanimajući bogatu kosmogonijsko-inicijacijsku potku velikog kruga varijanata kome ova pesma pripada (up. Krstić 1984: 628, br. 231), pažnju ćemo usmeriti na inicijalni motiv, gde se na zlatnim jelenovim rogovima nalaze gradovi u kojima se mladić i devojka nadgovaraju u tipičnom predbračnom “pregovaranju”:

Šta se sija kraj gore zelene:
 Da l' je sunce, da l' je mjeseciina? –
 Nit' je sunce, nit' je mjeseciina,
 Već dva zlatna roga od jelena,
 u njima su dva grada građena.
 u jednom je kujundžija Janko,
 u drugome Janja hitroprelja. (Vuk I, 243)

Sudbinu mitskih narativa, koji se u “hodu kroz godine” osipaju i preosmišljavaju,³⁰ delio je ovaj o nadmudrivanju kosmogonijskih aktera – vezilje i kovača – pa se celovita slika grada na jelenim rogovima razbijala, a pesme divergirale u dva klastera: one gde postoji samo motiv dva bela grada u kojima su momak i devojka i one gde postoji samo motiv jelena koji momka i devojku na rogovima nosi. Neku vrstu prelaza predstavlja zapis Milana Đ. Milićevića, gde se imenovani grad – Sarajevo – kao svojevrsna reminiscencija pominje u pripevu, ali ga u “osnovnom” tekstu nema:

Jelen mi pliva mutnu Moravu,
 Najlele lero, na Sarajevo samo vezeno.
 Na jelenu su dva roga zlatna,
 Najlele lero, na Sarajevo samo vezeno.
 Na jednom rogu Pavle zlatare
 Na drugom rogu Milja vezilja. (Milićević 1876: 1078)

Ista slika sreće se i u lazaričkoj pesmi s nesumnjivim svadbenim predznakom (peva se neženjenom momku) koju beleži Ivan Jastrebov (1886: 110):

Jelen plivat po more jo Lazare!
 Zlatni mu se roгови, jo Lazare!
 Na roгови pirgovi, jo Lazare!
 Na pirgovi tronjovi, jo Lazare!
 Na tronjovi mlad junak, jo Lazare!

Koncept vizuelne formule Nemanja Radulović zasnovao je na velikom korpusu žanrovski raznolikih tekstova (mit, bajka, basna, lirika u više tradicija) u kojima se reflektuje slika Arbora mundi – Drveta sveta – u čijem je korenu zmija, a na vrhu ptica. Motivi bika kosmo-

³⁰ Mitološki sadržaj se “zamrzava” prelazeći u formu, i ta forma u daljem razvitku dobija različita značenja. Istorija “zamrzavanja” i “obogaćivanja” povezana je s transformacijama određenih značenja i formi (Mal'cev 1989: 19–20).

fora i jelena koji u različitim varijantama nosi gradove na rogovima, te praksa gradnje svetišta slovenskih nomada svedoči o tome da bi se taj koncept mogao strukturno još dublje postaviti. U datom slučaju varijabile su veće, ali je očito postojanje stabilne vizuelne strukture – svet na rogovima životinje. Slika jelena gravitirala je inicijatičkim obrascima i inkorporirala je niz elemenata tipičnih za svadbeni narativ. Bik se, s druge strane, postojano vezao za etnološka predanja, inače bliska kosmogonijskim mitovima, u kojima su zadržani najarhaičniji domeni aktera. Veliki potencijal slike uticao je, po svemu sudeći, i na strukturiranje različitih ritualnih praksi, kakva je, recimo, zakopavanje glave vola u temelj nove kuće (Tolstoj 2001b: 85), ili predanja, poput onoga o Karađorđevom jasenu:

Predanje veli kako je nekad “oro Nikola Leka sa Karađorđem u spregu sa volovima” – kojem se vo nešto uzjogini te “izađe iz brazde”, jednom, dvaput... triput. Karađorđe ti se drnu, izvadi kuburu i ubi vola, govoreći: “Kojekuda, nećeš ti mene, po duši ga, vodati.” Onda vola iskoška iz jarma i tu ga, u brazdi, zakopa. Kasnije je tu nikao jasen pod kojim se *predviđalo*. (Kolarević 2016: 87)

Ovaj etnološki narativ, u kome drvo postavljeno u centar svetog (pod njim se “predviđalo”) stoji iznad ubijenog (žrtvovanog) vola, interesantan je utoliko što svedoči o stapanju dva bazična prostorna koncepta – onog koji prostor strukturira putem Svetskog drveta i onoga u kome se bik pojavljuje u ulozi kosmofora i figurira kao metonimija najnižeg prostornog stratusa, osnove sveta.³¹ Veza bika s arborom mundi poznata je pritom barem od sumerske kulture, u kojoj božanstvo prikazano kao polu-čovjek polu-bik (figura ima ljudske ruke, a na nogama kopita; nosi rogatu mitru; ima ljudsko lice i uši bika) drži sveto drvo (Conrad 1957: plate V).

Pozicija bika u “centru sveta” ima indoevropske paralele. Volu pod svetim jasenom, smeštenom u epicentar sakralnog, analogan je vedski bik koji “iz nepomičnog središta pokreće kozmički kotač”, kao što i vedskom verovanju da na kraju svakoga od četiri godišnja doba kozmički bik iz zemlje izvlači po jedno kopito i da će se temelji sveta urušiti kada izvuče i poslednje (Chevalier, Gheerbrant 1983: 43) – odgovaraju predanja o četiri bika kosmofora iz srpskog usmenog predanja. Oni drže četiri strane sveta i svet će se “raspući” kada bikovi ostare i kleknu.

Među Srbima u Homolju veruje se da zemljotres postaje na ovaj način: “Cela zemlja je četvrtasta i drže je na leđima četiri bika. Jedan je crn, drugi plav, treći crven, a četvrti beo. Svaki od njih drži na leđima po jedan deo sveta: crni bik drži zapad, plavi – jug, beli – sever, a crveni – istok. Sva četiri bika stoje u žutoj i gustoj vodi koju piju i kojom se hrane. Svake godine po jedan bik mora da se protrese po jedanput, pa se onda i cela strana koju on drži mora zatresti. Seljaci veruju da su bikovi iz dana u dan sve stariji i sve slabiji, i mora doći jednom dan kad će bikovi kleknuti, i tad će se već i zemlja raspući”. (Đorđević 2021: 10–11)

³¹ Interesantno je, međutim, da je u dugom dijahronom luku mitska imaginacija išla i u suprotnom smeru, što potvrđuje novčić iz Turija, grčke kolonije u južnoj Italiji (oko 430. pre Hrista), gde bik stoji na ravnoj ploči, ispod koje je riba, a na ploči takođe, ali ispod bikovog trbuha, stoji ptica (up. Conrad 1957: 130). Bik je tako zauzeo najvišu prostornu sferu, čak i u sameravanju s letačima, što ga po logici suprotnog ekstrema u odnosu na predanja o kosmoforu takođe etablira kao vrhovno božanstvo.

U oba slučaja, bikovi su povezani s ustrojstvom vremena, jer se njihovim aktivnostima uspostavlja ciklični koncept smaka sveta i njegovog obnavljanja, što je očitije u božićnim ritualima (vo položajnik), nego u usmenim predanjima, koja akcenat stavljaju na kosmičku kataklizmu, zanemarujući fazu revitalizacije.

Za razliku od nekih drugih izrazito bitnih zoosimbola u usmenom folkloru – kakav je vuk, u vezi s kim je akcentovan njegov granični i medijacijski potencijal i prevashodno veza sa prostornom horizontalom (Plas 2021), ili sokola, koji je zbog hitrine leta sličnu poziciju zauzeo u svadbenoj lirici (Delić 2021) – kod bika su u sistemu folklornog mišljenja prevashodno izdvojeni aspekti vezani za prostornu vertikalu i vizuelni kod: njegova veličina i snaga, stamenost, šare na telu, rogovi. Strategija i “duhovna zaokupljenost” žanrova (A. Joles) bitno je, međutim, modifikovala prototipske odlike bika. Snaga i stasitost drugačije su funkcionalizovani u basnama i poslovicama, s dominantno didaktičnom intencijom, a drugačije u predanjima o postanku zemljotresa, u kojima bik drži svet na rogovima, što je slika koja kao vizuelna formula alternira sa predstavom o gradu na rogovima jelena. Ista slika je u istorijskim predanjima poprimila anegdotski prizvuk, vezavši se za glasovitog ustanika Karađorđa i narativ o nicanju svetog jasena nad telom ubijenog vola, gde su preklapljene predstave o biku kosmoforu i Kosmičkom drvetu. S druge strane, u bajkovitim narativima bikovi rogovi javljaju se u jednom od svojih najčistijih mitskih vidova – u formi roga obilja, koji u konkretnim narativima hrani progonjeno pastorče. Među arhaičnim supstratima manje vezanim za izgled i realnu prirodu bika posebno se izdvaja veza sa solarnim kultom (česta i u brojnim svetskim mitologijama), naročito u kompleksu božićnih obreda, gde je vo jedna od ključnih ritualnih figura (položajnik). Mitska vertikala udvojila je, najzađ, figuru bika vezavši ga za zemaljske (predanja o vodenom biku) i nebeske vode (vo oblačar), što je proces često viđen u folkloru kada je o najvažnijim simbolima reč, primera radi, zmiji, koja je i “zmija šestokrila” i u korenu fitomorfne Svetske ose (jabuke, hrasta, lipe i sl.) (Ajdačić 2004: 228; Katičić 2008: 72–74; Delić 2012), ili konja, koji se sem u standardnijim ratničkim formama može javiti i kao “krilati Jabučilo”, koga, pored ostalog, šare na telu (“jabuke”) povezuju s drevnim obredima vezanim za akrobatsko preskakanje šarenih bikova, poznatim na širokom potezu od Sredozemlja do Indije.

LITERATURA I IZVORI

- Ajdačić, Dejan. 2004. *Prilozi proučavanju folkloru balkanskih Slovena*. Beograd: Naučno društvo za slovenske umetnosti i kulture.
- Chevalier, Jean i Alain Gheerbrant. 1983. *Rječnik simbola*. Zagreb: Nakladni zavod Matice hrvatske.
- Cirlot, Juan Eduardo. 1971. *A Dictionary of Symbols*. London: Routledge, Kegan Paul Ltd. Dostupno na: <https://ia801306.us.archive.org/9/items/DictionaryOfSymbols/Dictionary%20of%20Symbols.pdf> (pristup 18. 8. 2023.).
- Conrad, Jack Randolph. 1957. *The Horn and the Sword. The History of the Bull as Symbol of Power and Fertility*. New York: E. P. Dutton & Co.

- Čajkanović, Veselin. 1994a. *Studije iz srpske religije i folklor (1925–1942). Sabrana dela iz srpske religije i mitologije*, 2. Vojislav Đurić, ur. Beograd: SKZ etc.
- Čajkanović, Veselin. 1994b. *Stara srpska religija i mitologija. Sabrana dela iz srpske religije i mitologije*, 5. Vojislav Đurić, ur. Beograd: SKZ etc.
- Debeljković, Dena. 1907. "Običaji naroda srpskog na Kosovu Polju". *Srpski etnografski zbornik 7. Običaji naroda srpskog* 1: 171–332.
- Delić, Lidija. 2012. "Zmija, a srpska. Zmija u prostornom kodu". U *Guje i jakrepi. Književnost, kultura*. Mirjana Detelić i Lidija Delić, ur. Beograd: Balkanološki institut SANU, 125–147.
- Delić, Lidija. 2021. "Krila sokolova. Spektar formule u usmenoj lirici". U *Kule i gradovi*. Lidija Delić i Snežana Samardžija, ur. Beograd: Udruženje folklorista Srbije, Balkanološki institut SANU, 641–670.
- Detelić, Mirjana. 1992. *Mitski prostor i epika*. Beograd: SANU.
- Detelić, Mirjana i Marija Ilić. 2006. *Beli grad. Poreklo epske formule i slovenskog toponima*. Beograd: Balkanološki institut SANU.
- Đorđević, Smiljana. 2007. "Etiološka predanja o nastanku golubačke mušice iz okoline Negotina. Tvorbeni potencijal arhiteksta". *Književnost i jezik* 54/3–4: 261–279.
- Đorđević, Tihomir R. 2021. *Priroda u verovanju i predanju našega naroda*, 1. Beograd: Srpska književna zadruga.
- Đorđević Belić, Smiljana. 2013. "Vlasinski vodeni bik. Folklorni tekst, ritualna praksa i zamišljanje zajednice". U *Aquatica. Književnost, kultura*. Mirjana Detelić i Lidija Delić, ur. Beograd: Balkanološki institut SANU, 103–130.
- Filipović, Milenko. 1949. *Život i običaji narodni u Visočkoj nahiji*. Beograd: Srpska akademija nauka.
- Filipović, Milenko S. 1967. *Različita etnološka građa. Srpski etnografski zbornik. Odeljenje društvenih nauka, knj. 80. Rasprave i građa, knj. 5*. Beograd: Naučno delo.
- Franković, Đuro. 1990. "Mitska bića u podravnih Hrvata". *Etnografija Južnih Slavena u Mađarskoj* 9: 1–195.
- Karanović, Zoja i Ljiljana Pešikan Ljuštanović. 1994. "Poslovi i dani srpske pesničke tradicije". U *Poslovi i dani srpske pesničke tradicije*. Zoja Karanović i Ljiljana Pešikan Ljuštanović, ur. Novi Sad: Svetovi, 5–47.
- Katičić, Radoslav. 2008. *Božanski boj. Tragovima svetih pjesama naše pretkršćanske starine*. Zagreb, Mošćenička Draga: Odsjek za etnologiju i kulturnu antropologiju Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, Katedra Čakavskog sabora Općine Mošćenička Draga.
- Leach, Maria i Jerome Fried. 1972. *Funk and Wagnalls Standard Dictionary of Folklore, Mythology, and Legend*. New York: Funk & Wagnalls Company. Dostupno na: <https://archive.org/details/funkwagnallsstan00leac/page/n7/mode/2up> (pristup 18. 8. 2023).
- Halilović, Elma. 2018. *Folklorna zbirka Huseina Derdemeza*. Novi Sad: Filozofski fakultet [Doktorska disertacija].
- Janićević, Jovan. 1995. *U znaku Moloha. Antropološki ogled o žrtvovanju*. Beograd: Idea.
- Jastrebov, Ivan. S. 1886. *Običaji i pesni turečkih "Serbov"*. S. Peterburg: Tipografija V. S. Balaševa.
- Kasirer, Ernst. 1985. *Filozofija simboličkih oblika, 2. Mitsko mišljenje*. Novi Sad: Dnevnik, Književna zajednica Novog Sada.
- Kočić, Petar. 1902. "S planine i ispod planine". *Bosanska vila* 17/6: 104–106.
- Kolarević, Vladeta. 2016. *Usmena nebišina. Karadžorđe i njegovi ustanici u narodnom predanju i arhivskoj građi*. Orašac: Zadužbinsko društvo "Prvi srpski ustanak".
- Krstić, Branislav. 1984. *Indeks motiva narodnih pesama balkanskih Slovena*. Ilija Nikolić, ur. Beograd: SANU.

- Luković, Miloš. 2008. "Kurban na vrhu Petrove gore u Srbiji". U *Krvna žrtva. Transformacije jednog rituala*. Biljana Sikimić, ur. Beograd: Balkanološki institut SANU, 37–56.
- Loma, Aleksandar. 2002. *Prakosovo. Slovenski i indoevropski koreni srpske epike*. Beograd: SANU.
- Mal'cev, Georgi Ivanovič. 1989. *Tradicione formule ruskoj narodnoj neobradnovoi liriki. Ispredavanje po estetike ustno-poetičeskogo kanona*. Leningrad: Nauka.
- Maretić, Tomo. 1882. "Studije iz pučkog vjerovanja i pričanja u Hrvatâ i Srba". *Rad JAZU* 60: 117–220.
- Mcinerney, Jeremy. 2011. "Bulls and Bull-leaping in the Minoan World". *Expedition Magazine* 53/3: 6–13. Dostupno na: <https://www.penn.museum/documents/publications/expedition/PDFs/53-3/mcinerney.pdf> (pristup 14. 12. 2023.).
- MH III. 1898. *Hrvatske narodne pjesme, 1. Junačke pjesme (Muhamedovske)*. Luka Marjanović, ur. Knj. 3. Zagreb: Matica hrvatska.
- Milićević, Milan Đ. 1876. *Kneževina Srbija*. Beograd: Državna štamparija.
- Nodilo, Natko. 1981. *Stara vjera Srba i Hrvata. Religija Srba i Hrvata, na glavnoj osnovi pjesama, priča i govora narodnog*. Split: Logos.
- Novaković, Stojan, ur. 1877. *Srpske narodne zagonetke*. Beograd, Pančevo: V. Valojić, Braća Jovanović.
- Karanović, Zoja i Ljiljana Pešikan Ljuštanović. 1994. *Poslovi i dani srpske pesničke tradicije*. Novi Sad: Svetovi.
- Perić, Dragoljub. 2021. "Grad na životinjskim rogovima". U *Kule i gradovi*. Lidija Delić i Snežana Samardžija, ur. Beograd: Udruženje folklorista Srbije, Balkanološki institut SANU, 167–184.
- Petrović, Sonja. 2001. "Napomene". U *Kosovska bitka u usmenoj poeziji*. Sonja Petrović, ur. Beograd: Gutenbergova galaksija, 215–284.
- Plas, Pieter. 2021. *Mi o vuku. Petika vuka u vjerovanjima i obrednim praksama*. Zagreb: Institut za etnologiju i folkloristiku.
- Radenković, Ljubinko. 1998. "Vodjani bik v predanjih balkanskih slavjan". *Πολυτροπον. K' 70-letiju Vladimira Nikolaeviča Toporova*. Tatjana Mihailovna Nikolaeva et al., ur. Moskva: Izdatelstvo "Indrik", 439–446. Dostupno na: https://inslav.ru/images/stories/pdf/1998_Polytropon.pdf (pristup 14. 12. 2023.).
- Radenković, Ljubinko. 2013. "Slovenska narodna demonologija na sinhronom i dijahronom planu". *Zbornik Matice srpske za slavistiku* 83: 9–23.
- Radulović, Nemanja. 2011. "Drvo sveta. Problem poetike jednostavnih oblika na primeru jedne formulne slike". U *Živa reč. Zbornik posvećen prof. dr Nadi Milošević-Đorđević*. Mirjana Detelić i Snežana Samardžija, ur. Beograd: Balkanološki institut SANU, 535–550.
- Rasel, Džefri Berton. 2006. *Mit o đavolu*. Mladenovac: Mirdin.
- Ružić, Milutin. [s. a.]. *Kratak pregled istorije umetnosti*. Sarajevo: Izdanje autora.
- Samardžija, Snežana. 2002. *Narodne basne i priče o životinjama. Antologija*. Beograd: Gutenbergova galaksija.
- Samardžija, Snežana. 2009. *Narodna proza u Vili*. Novi Sad: Matica srpska.
- Samardžija, Snežana. 2013. "Iz dubina i virova. Predstave o podvodnom svetu u srpskoj usmenoj prozi". U *Aquatica. Književnost, kultura*. Mirjana Detelić i Lidija Delić, ur. Beograd: Balkanološki institut SANU, 65–84.
- Sremac, Stevan. 1955. *Nasradin hodža. Njegove dosetke i budalaštine u pričama*. Beograd: Narodna knjiga.
- Tolstoj, Nikolai. 2003. *Očerki slavjanskogo jazičestva*. Moskva: Izdatelstvo "Indrik".
- Tolstoj, Nikita. 2001a. "Bik". U *Slovenska mitologija. Enciklopedijski rečnik*. Svetlana Tolstoj i Ljubinko Radenković, ur. Beograd: Zepter Book, 25–27.

- Tolstoj, Nikita. 2001b. "Vo". U *Slovenska mitologija. Enciklopedijski rečnik*. Svetlana Tolstoj i Ljubinko Radenković, ur. Beograd: Zepter Book, 84–87.
- Toporov, Vladimir. 2008. "Drevo mirovoe". *Mifi narodov mira. Enciklopedija*. Elektronoe izdanie. Moskva, 330–336.
- Trubarac Matić, Đorđina. 2016. "Balkanski vodeni bik. Tipološko određenje sagledano u kontekstu predstava o vodenim bikovima u drugim evropskim i svetskim tradicijama". U *Savremena srpska folkloristika*, 3. Boško Suvajdžić et al., ur. Beograd, Niš: Udruženje folklorista Srbije, Univerzitetska biblioteka, Filozofski fakultet, 253–269.
- Trubarac Matić, Đorđina. 2019. *U jelenovom kolu. Motiv jelena u srpskoj obrednoj lirici*. Beograd: Etnografski institut SANU.
- Turović, Dobrosav. 1968. "Prinošenje žrtve na Petrovoj gori u Jablanici". *Leskovački zbornik* 8: 121–126.
- Vuk I: *Srpske narodne pjesme. Skupio ih i na svijet izdao Vuk Stef. Karadžić. Knjiga prva u kojoj su različne ženske pjesme. Sabrana dela Vuka Karadžića. Knjiga četvrta*. Vladan Nedić, ur. Beograd: Prosveta, 1975 [Beč, 1841].
- Vuk II: *Srpske narodne pjesme. Skupio ih i na svijet izdao Vuk Stef. Karadžić. Knjiga druga u kojoj su pjesme junačke najstarije. Sabrana dela Vuka Karadžića. Knjiga peta*. Radmila Pešić, ur. Beograd: Prosveta, 1988 [Beč, 1845].
- West, Martin L. 2007. *Indo-European Poetry and Myth*. New York: Oxford University Press Inc. <https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780199280759.001.0001>
- Zotović, Ljubica. 1958. "Ritualno klanje bika kao ostatak antičkog kulta plodnosti". *Starinar* 7-8 (1956–1957): 151–157.

THE BULL IN THE SYSTEM OF FOLKLORE THINKING

Serbian oral folklore inherited a wide range of divergent and complex symbolic meanings in relation to the bull in mythical narratives of Indo-European and North African basins. Depending on genre norms and ritual practices, their different potentials were emphasized – connection with the solar cult and time (day / night); divinization, with ambivalent reflexes in Christmas rituals ("položajnik" – the first person or animal that enters the house on Christmas Day) and sacrificial practices; presence in "meteorological" narratives related to calamities (an ox called "oblačar" – one who could control the clouds) and a connection with terrestrial, usually chthonic waters (legends about the water bull); a connection with the cult of fertility (cornucopia / the horn of plenty, with reflexes in fairy tales); the role in conceptualization and spatial model of the world (the cosmophorus bull); the motive of riding an ox, whose archaic origins could be traced back to ancient rituals in the broad territory from the Mediterranean to India, with remains present in epic poetry.

Keywords: bull, ox, deer, sacrifice, space